

ЕЛИЗИЯ НА КОНСОНАНТИ ОТ ИНТЕРПОЗИТИВНИ КОНСОНАНТНИ ГРУПИ В БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНА РЕЧ

Според традиционното определение елизията е звукова промяна, при която "изчезват, отпадат отделни звукове от думата"¹. Наблюдава се и при вокали, и при консонанти, но по-често засяга консонантите. В "Българска фонетика" Д. Тилков и Т. Бояджиев я характеризират лаконично като "непроизносими съгласни"².

При изговор консонанти изпадат от всички части на думите – от началото (афереза), от средата (синкопа)³, от края (апокопа). Те могат да бъдат в препозиция на вокал или да се намират между два вокала и обикновено са включени в състава на дву-, три-, четири-, рядко повечечленни консонантни групи.

Изследвачите сочат различни причини за елизията, защото подходат към нея от различни аспекти. За Стойко Стойков "в едни случаи тя се дължи на редукия, в други – на асимилация, в трети – на отслабване на учленителната сила..."⁴. Към тях той прибавя и честата употреба на думата, висок, отсечен говор и силно викане. Д. Тилков и Т. Бояджиев отбелязват, че при неизискан изговор изпадането на консонанти става най-вече "в чужди думи поради неясен строеж, аналогия или за по-лесен изговор на нехарактерни за българския език съчетания", а също и когато "се говори бързо и отсечено и силно се вика."⁵

Изпадане от двучленни групи се среща в началото (вд – *вдовица*, вз – *взема*, вс – *всичко*, дн – *днес*) и в края на думата (*шт* – *ношт*=*нощ*, *ст* – *злост*, *жд* – *чужд*, *зд* – *грозд*), а от тричленни в началото (*взв* – *възводен*, *взр* – *възривен*, *вст* – *въстъпление*) и в средата, където разнообразието от консонантни комплекси е твърде голямо

(ждн – безнадеждна, здн – звездна, нтк – аспирантка, рдц – сърдце⁶, рдч – сърдчен, std – шестдесет, стк – модистка, стл – завистлив, стм – астма, стн – частник, стт – милостта, стц – кръстци, червенокръстци, тск – светски, штн – ноштна=нощна, штк – ништка*, штт – помоштва=помощта).

За среднословието са типични и по-обемни (четиричленни) групи в състав: -вств- (чувствен), -ндск- (нидерландски), -нтск- (стажантски), -стск- (сепаратист/с/ки), -фств- (шефство), -штск- (търговцист/с/ки).

Обект на настоящото изследване са именно интерпозитивните консонантни групи, от които при изговор редовно изпадат определени консонанти. На намиращите се в началото и в края на думата не се спираме, тъй като те са задълбочено анализирани от Й. Маринова⁷. Същевременно интересът ни е насочен към проявленията на консонантната елизия в българската книжно-разговорна реч. Разграничавайки три самостоятелни, но не изолирани помежду си формации на устната реч – разговорна (РР), книжна (КР) и книжно-разговорна (КРР), приемаме, че "книжно разговорната реч е устна реч на владеещите книжовния български език, която се отличава с неспринуденост, неподготвеност, спонтанност"⁸. От една страна, тя е близка с кодифицирания книжовен език (ККЕ), чиято устна проява е КР, а от друга, показва общност с некнижовните формации. В този смисъл всяко езиково явление, разгледано върху материал от КРР, може да бъде осветлено изцяло, защото неизбежно се имат предвид и разговорният, и книжовният му аспект като взаимнообуславящи се страни на единно цяло. Освен това КРР е много по-богата в сравнение с КР и редица книжовни явления могат да получат адекватна интерпретация само ако се разглеждат и върху книжовен, и върху разговорен материал. Набирането на примери предимно от книжовни образци, както е в повечето от досегашните изследвания, е причина езиковите особености да се разглеждат в "чист" вид, без да се обръща необходимото внимание на хибридните случаи, на съпътстващите промени. Това се отнася в частност и до консонантната елизия. В КРР тя се подчинява на закономерности и се осъществява по начини, които не са описани обстойно, с изключение на някои публикации на Д. Тилков, П. Пашов, Л. Андрейчин, Ст. Стоянов, Б. Байчев и М. Виденов, А. Василева и Хр. Стайкова и др. Ето защо задачата ни е

да разгледаме явлението изключително върху автентични записи, направени със скрит микрофон по определена методика⁹. Общата им продължителност е 30 часа. Спазено е изискването информаторите да са носители на КРР, а от фоноархива на комплексната група за проучване на КРР при ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" са подбрани касети от различни населени места.

Познатото с термина синкопа изпадане на единични консонанти от труднопроизносими интерпозитивни консонантни групи е типично за КРР. То се обуславя от действието на различни фактори – не само лингвистични, и може да бъде разгледано в няколко аспекта. В случая нашето внимание е насочено към установяването, първо, на консонантните групи, от които в спонтанната, неподправена КРР отпадат звукове, и второ, степента на промяна на оказалите се в елизийна позиция консонанти. Защото в много случаи под влияние на обкръжението си даден консонант "избледнява", но не изчезва напълно от състава на групата. Това значи, че елизията не е реализирана напълно и консонантът само е бил в елизийна позиция. Почесто обаче определени звукове изцяло отпадат от консонантните групи.

Опростяването на консонантните групи може да се разглежда като процес, обратен на формирането им. Дори някои елизийни особености се изясняват, като се проследи начинът на образуване на групата, тъй като още при струпването на съгласните се създават и предпоставки за противоположното явление – улесняване на изговора чрез освобождаване от някоя от тях.

Ако се проследи къде се наслагват повече консонанти в средисловието, ще се види, че това става обикновено на морфемна граница. Там е възможно в пряко съседство да се окажат два, три, по-рядко четири консонанта. Разбира се, не във всички случаи се налага откъсването на един (или повече). Елизия се наблюдава "в определен тип консонантни съчетания и в определени позиции в рамките на думата"¹⁰, като най-често засяга т и д.

Морфемната граница, където се концентрират консонантите, може да минава между представка и корен (*безспорно, изсвиря, разсад...*)¹¹, между корен и наставка (*щастлив, кръстник, стойностни,*

чорапогацник, всъщност...), между наставка и наставка (*студентка, артистка, емигрантски, хубостник, юристка, жилищни, предучилищна...*), между корен и членна морфема (*властта, ноцта...*), между наставка и членна морфема (*отговорността, завистта, съвестта...*)¹².

По-рядко групи с подлежащ на изпадане консонант се оформят на границата между два корена в домашни и заети сложни думи (*шестстотин, хандбал...*). Понякога консонантните струпвания са в самия корен (*скръндза...*).

При образуване на производни думи и форми съставът на консонантите в средисловието остава неизменен, докато намиращите се в краесловие притежават възможност при производство на нова дума да създадат по-обемна консонантна група.

Въз основа на това могат да се разграничат два типа консонантни съчетания – с постоянен състав и с факултативен състав. Отнасящите се към първия тип са двукомпонентни, докато принадлежащите към втория се характеризират с по-голямо разнообразие. Според броя на компонентите си биват тричленни и четиричленни и задължително са "производни", защото "ядро" на консонантната група е изходно двучленно съчетание, около което се натрупват и останалите.

Възможностите на дву- и тричленните съчетания да мотивират появата на по-обемни консонантни комплекси зависят от словообразователните и формообразователни потенци на думите, в които те се срещат. Прибавянето на нов елемент – представка, наставка или определителен член – създава условия на мястото на свързането да се създаде по-голяма група, ако и двете съставки съдържат консонанти. Друг е въпросът, че при някои производни думи новосформираната група е леснопроизносима и не се налага да бъде редуцирана. В случая обаче интерес представляват съчетанията, от които изпада консонант, без неговата липса да е "значеща". Още повече че в тока на речта говорещият изобщо не осъзнава артикулационната нереализация не само на консонантите и ще се изненада, ако въз основа на запис му се посочи колко много са всъщност спестените звукове и дори части от думата.

Всеки от оказалите се в непосредствено съседство на морфемна граница два консонанта има възможност да провокира появата на консонантна група, при положение че новоприбавената морфема

също започва или завършва с консонант. Така се създават "първични" двучленни звукосъчетания. При два или повече консонанта в добавената морфема групата се увеличава. По този начин в нея се включват крайният представков и началният (началните) коренов консонант, когато например представки **без-**, **въз-**, **из-**, **под-**, **пред-**, **раз-** се свързват с корен с един или повече консонанти в началото му. А вече от спецификата им зависи дали ще се наложи изпадането на някой от тях. В други случаи съставът на групата се определя от наличните в предходната морфема два крайни консонанта. Тогава "производната" се състои вече от три или четири фонemi. Това става при пряк контакт на корен с наставка (**чистник**), корен с членна морфема (**моштва/моцта**), наставка с наставка (**висшистка**), наставка с членна морфема (**собствеността**).

Анализът на примери от КРР показва, че с оглед на фонетичните позиции най-общо случаите, в които става разтоварване на консонантната група, могат да се сведат до два основни типа – **елизия**, обусловена от наличието на краен беззвучен консонант на препозитивна морфема, и **елизия**, обусловена от наличието на звучен консонант в същата позиция.

I. Елизия, обусловена от наличието на краен (финален) беззвучен консонант на препозитивна морфема.

Двучленните съчетания, мотивиращи в състава на производната дума появата на по-обемна група, най-често се състоят от проходен и преграден консонант. Такива са съчетанията **ст** и **шт** в краесловието на думи като *възраст*, *кръст*, *пост*, *свят*, *стойност*, *съвест*, *участ*, *част* и др. От посочените групи при изговор беззвучният **т** изпада, поради което слухово думата се възприема с един звук по-малко. В този си вид тя участва и като "производяща основа" за образуване на други думи и форми. В зависимост от фонемния състав на приеманите морфemi консонант **т** може да бъде възстановен или да се "узакони" изпадането му в производните думи и форми, където влиза в нови, повечечленни консонантни комплекси: **-стк-**, **-стл-**, **-стн-**, **-штк-**, **-штн-**. В аналогично положение се намират съчетанията **-лт** (*болт*), **-нт** (*студент*), частично губещи звук **т** в краесловие. В *болтче* и *студентски* около тях се струпват други консонанти, но от новосъздадените групи **-лтч-**, **-нтск-** отпада пак този

звук, който в производящата дума е бил в краесловие, при това в "слаба позиция". В този смисъл може да се каже, че за голяма част от случаите на изпадане на консонант от консонантни групи, без да е единствена причина, загубата или отслабването на крайния консонант при произношение е промяна, която впоследствие улеснява изпадането му и в производните му думи и форми. Това се отнася и за случаите, когато при членуване на съществителните от женски род на границата между корена (наставката) и членната морфема се образуват групи с удвоен консонант **т** (**-стт-**, **-штт-**). Тогава изпадането се подпомага и от закономерния изговор на един удължен консонант, който в РР е без фонологична стойност и лесно може да се върне до изходното положение, при което се е произнасял само единият – **т** от определителния член за ж. р. – *костта, немоцта*.

Ако коренът или наставката съдържат беззвучен консонант, съчетаването им с наставка **-ск/и/** улеснява изпадането му от новообразуваното звукосъчетание. Примерите са твърде много.

II. Елизия, обусловена от наличието на краен (финален) звучен консонант на препозитивната морфема.

Докато в разгледаните дотук групи изпадащият консонант поначало е беззвучен, то от образуваните от краен представков и начален (начални) коренов се редуцират до нула звучният консонант **з** от представки **без-**, **въз-**, **из-**, **раз-** и звучният консонант **д** от представки **над-**, **под-**. Елизията на **з** и **д** в тези случаи е резултат от няколко фонетични промени, осъществени в строг порядък, последната от които, непосредствено преди изпадането, е обеззвучаването на **з** или на **д**. Това обеззвучаване е наложено като необходимо изравняване по признака звучност – беззвучност. Двата съседни звука "в резултат на антиципацията на артикулиращите органи се изравняват по изговор изцяло или частично, като единият от тях (най-често предходният) приема качествата на другия (най-често следходния)"¹³. Следователно една от причините за елизията е регресивната асимилация, без само от нея да зависи изпадането на един или друг консонант. Механизмът, по който се осъществява това, се свежда до следното: уподобяване (изцяло или частично) на два съседни консонанта на морфемна граница → обеззвучаване на звучния краесловен консонант от препозитивната морфема → изпадане на обеззвучения консонант от консонантната група.

Съпоставката показва, че при изпадане на консонанти от двата типа съществени отлики не се забелязват. И доколкото съществуват, те са наложени от необходимостта елизията от втория тип да се предхожда от една фонетична промяна повече, а именно – обеззвучаването на звучния консонант.

Така разгледана, елизията **т/д, с/з** се оказва поредица предварително осъществени промени – комбинаторни и позиционни, които в еднаква степен допринасят за реализацията ѝ. Тя не е единичен факт, както изглежда на пръв поглед, а последната от две или повече фонетични промени, при които задължителното свеждане до беззвучен консонант (ако той по начало не е такъв), обуславя изпадането му от крайна позиция в препозитивната морфема, независимо от това, какъв е той, независимо и от обема на консонантната група.

В разгледаните случаи изпадането засяга винаги крайния консонант на предходната морфема, при положение че няма никаква пречка.

Понякога елизията е резултат от слово- и формообразуване, при което два еднакви консонанта се оказват в съседство, вследствие на което се получават двучленни консонантни групи от повтарящи се консонанти: **-тт-**, обикновено при членуване на съществителни имена от женски род и числителни, завършващи на **-т** (петте, шестте), **-нн-** (племенница), **-дд-** (изговорен вариант шесдесет вместо шестдесет) и др. Удвояването на консонантите също е предпоставка за елизия. Удълженият изговорен акт, при който с едно артикулационно движение се произнася звук, заместващ два изходни, дава възможност за редуцирането му до степен, вместо два консонанта да се произнесе един, макар и с по-голяма трайност. Това, разбира се, зависи и от консонантното съседство.

Разгледаните примери, в които по различни причини се "удвоява" консонант, показват, че за КРР е правомерно изпадането на **т** като финален консонант в думи от женски род, пред членна морфема, а също и при някои числителни. По това КРР се изравнява с РР. В записите се наблюдават незначителни отклонения, които само потвърждават казаното.

Интересна е позицията на консонант **д** от представки **пред** и **под**, когато следва корен с един или два консонанта в началото (*подскоча, подсмърчам, предчувствие*). Беззвучните **с** и **ч** подлагат на

асимиляция д, който, произнесен като т, се включва в двучленни или тричленни консонантни групи -дск- (-тск-), -дсм- (-тсм-), -дч- (-тч-). Непълното изпадане на д/т/ в тези и други аналогични случаи има различна мотивировка. В **подскоча** например се оформя група като групата в думи като **детски**, **кадетски**. За тях се разграничават два произносителни варианта, защото у едни информатори съчетанието **дс** звучи определено като **ц** (поцкоча), докато у други обеззвученият **д** се губи частично. Причината е антиципацията на говорните органи, заради която преградният консонант се учленява със затруднено, но все пак осезаемо пропускане на въздушната струя. Това е възможно, тъй като площта, на която езикът се допира до алвеолите и зъбите и създава преграда, значително се намалява, притискането на езика към посоченото място не е плътно и преградата се комбинира с проход. Така вместо **д** се произнася негов алофон, който най-общо напомня първообраза, но е по-слаб от него и при небрежен изговор лесно може да бъде изпуснат. Впрочем при някои информатори на мястото на обеззвучения представков **д** наистина не се долавя никакъв звук (посмърчам).

Друг консонант, частично променящ се в отделни случаи, е в от група **-вств-**. От събраните примери засега по-отчетливо това се забелязва при формите на **чувство** и нейните производни, както и в други думи (вдовство), в които наставка **-ство** се оказва в непосредствено съседство с красн консонант от предходна морфема. И в обаче се спестява от някои информатори, което е белег за по-нисък произносителен стил.

В КРР се наблюдават и немногобройни, но настойчиво повтарящи се преминавания на група **-дн-** в **-нн-**, от която впоследствие едното **н** се редуцира – **ено**, **ена**, **ени** вместо **едно**, **една**, **едни**. Такъв изговор си позволяват дори радио- и телевизионни водещи. Интересното е, че при тях изпадането не засяга същата група в думи като **бедна**, **бедно**, **бедни**; **бледна**, **бледно**, **бледни**; **пладне**; **изпадна**; **открадна** и др. Явно от значение за елизията е и високата честотност.

Елизията на консонанти от интерпозитивни консонантни групи се среща и в домашни, и в чужди думи. Домашните са повече на брой, което може да се обясни с факта, че в РР заетите се употребяват по-ограничено. Например в **екскурзия** двама от информаторите – висшист-химик и полувисшист-фелдшер, изпускат първото **к**

(ескурзия). Причината трябва да се търси в затрудненото учленяване на съчетанието **-кск-**. Заради междинния проходен консонант **с** преградата, която създава издърпаният назад и нагоре заден край на езика, опрян с краищата си до мекото небце, вече не е така плътна и пропуска част от издишната струя. Резултатът е, че двата консонанта се артикулират с едно движение, като **к** "избледнява" на фона на добре артикулирания **с**. Явно е, че в такива случаи не става въпрос за индивидуална елизия, а за отклонения от естественото произношение и преминаване от **КРР** към **РР**. Интересно е, че при думата екстра, съдържаща четиричленна консонантна група **-кстр-**, не е засвидетелстван изговор с елизия.

Наблюденията върху ексцерпирания материал показват, че той все още е недостатъчен, за да се направят аргументирани предложения за узаконяване на консонантната елизия и в други случаи, подобно на **порасна**, **плешка**, **овошка**, **сърце**. Думите и формите, които се срещат в прослушаните записи, са много (389), но са еднотипни – най-вече изпадане на краен консонант от корена или от наставката пред друга наставка или членна морфема, като някои се повтарят десетки пъти, например **щастлив** – 21, **съветски** – 44, **детски** – 32, **срещна** и производните ѝ – 49, **жилищна** – 21, **студентска** – 56, **ношта** и производните ѝ – 49, **всъщност** – 87, **българистка** – 18, **висшистка** – 14, **специалистка** – 23 и т. н., защото повечето от записите са правени в студентска и учителска среда, при това от филолози, които са и информатори.

Независимо от установените различия е очевидно, че пълната или частична проява на елизията зависи от естеството на финалния консонант от препозитивната морфема. Ако той поначало е беззвучен, елизията по-често е пълна; при звучен консонант в същата позиция елизията е частична. Това обаче се отнася само за неконтролираната **КРР**. Налице ли е факторът контролируемост, елизията се подлага на ограничения.

На увеличаване броя на думите с узаконена елизия косвено противодейства водещият в нашия правопис морфологичен принцип. За да не сгрешат при писането, носителите на **КРР** в различна степен автоматизират навика да правят словообразователен анализ на думата "в движение", а това се отразява и върху изговора им. Специално у висшистите нехуманитарии се забелязва тенденция към съобразяване

на правоговора с правописа. В частност това се отнася и до консонантната елизия от интерпозитивни консонантни групи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стойков, Ст. Увод във фонетиката на българския език. С., 1966, с. 171.

² Тилков, Д., Т. Бояджиев. Българска фонетика. С., 1977, с. 216.

³ На синкопирането на консонанти в битоворазговорната реч на великотърновци обръщат специално внимание Б. Байчев и М. Виденов – В: Социolingвистическо проучване на град Велико Търново, С., 1988, с. 254–256.

⁴ Стойков, Ст. Цит. съч., с. 216–217.

⁵ Тилков, Д., Т. Бояджиев. Цит. съч., с. 216–217.

⁶ В тази дума елизията на д от група -рди- е узаконена.

⁷ Вж. Й. Маринова.

⁸ Групата във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", занимаваща се с изучаване на КРР, споделя становището на Е. А. Земская и колектив, изложено в Русская разговорная речь, М., 1973; Русская разговорная речь (общие вопросы, словообразование, синтаксис). М., 1981 и др.

⁹ Вж. Йосифова, Р. Упътване за събиране на материал от книжно-разговорната реч. В. Търново, 1985, с. 14.

¹⁰ Граматика на съвременния български книжовен език. Т. I (Фонетика), С., 1982, с. 152.

¹¹ Тук елизията е "несамостоятелна", защото е резултат от предшестваща я асимилация.

¹² И в тези случаи елизията се комбинира с друга фонетична промяна.

¹³ Граматика на съвременния български книжовен език. Т. I (Фонетика), С., 1982, с. 152.